

Dietsche Stemmen. Tijdschrift voor Nederlandsche Stambelangen (1915-1918). Een verkenning

C. ALBRECHT en P. VAN HEES

Inleiding

In het eerste nummer van *Dietsche Stemmen* (verschenen in Nederland, november-december 1915) verantwoordt de redactie haar inzichten en doelstellingen. Zij doet dit op basis van een waardebeoordeling van begrippen als 'persoonlijkheid', 'zelfverwerkelijking', 'stameenheid' en 'taalbewustzijn'. Enkele fragmenten uit de inleiding verduidelijken wat de redactie met deze begrippen bedoelde.

Bij de ontwikkeling van de Persoonlijkheid hoorde de Natie, al werd dat in deze tijd van cosmopolitisch individualisme vaak vergeten. Immers:

"De ontwikkeling der Nationale Persoonlijkheid is eene noodzakelijke voorwaarde òn voor de, niet buiten het nationaal verband mogelijke, krachtige ontwikkeling der individuele karakters, òn voor de tot standkoming der slechts als een verband van gelijkgerechtigde natiën denkbare wereldgemeenschap".

"Ook de Nederlandsche Stam is zulk eene onmiskenbare en onsterflijke Persoonlijkheid.

Ook hij kan zijne roeping enerzijds tegenover de volkeren en enkelingen, waaruit hij is samengesteld, anderzijds tegenover de wereld slechts vervullen door zichzelf te zijn, te blijven en te worden.

Deze zelfverwerkelijking van onzen Stam is het laatste doel, waaruit al zijn werkzaamheden op verschillend gebied hare zedelijke rechtvaardiging erlangt".

Taal is de uiting van de Stameenheid, maar:

"Een Stambeweging die slechts Taalbeweging wenscht te zijn, maar terughuivert tevens eene economische en eene politieke richting te vertegenwoordigen slaat zich zelve met blijvende onmacht (...)"

Als praktisch voorbeeld volgt dan de wens dat de hypotheekbanken betere faciliteiten zouden geven aan boeren uit Holland en Vlaanderen die in Frans-Vlaanderen of in Zuid-Afrika Nederlandse hoeven en Nederlandse gezinnen zouden willen stichten.

In politiek opzicht ging men uit van het feit dat de Nederlandse Stam over verschillende politieke eenheden verspreid leefde, maar:

"Eene Nederlandsche Politiek, zooals die hierboven is geschetst, brengt niet mede, om met ontkenning der historische werkelijkheid te streven naar eene

vereeniging van deze volkeren in één staatkundig verband, maar kan voor de gegeven Staatsverbanden een zeer wezenlijke steviging hunner eigenaardige persoonlijkheid beduiden.

Slechts in zoo verre deze Staten een beletsel of belemmering voor de ontplooiing van de Persoonlijkheid der in hen levende Nederlandsche Volkeren mochten beduiden, moet en zal , door eene Nederlandsche Politiek, eene zoodanige herinrichting van deze Staten worden nagestreefd, als noodig is om de geestelijke en economische zelfstandigheid dier Volkeren te waarborgen”.

Met name uit de laatste twee alinea's blijkt een veel verdergaande politieke stellingname dan op dat moment in het Algemeen Nederlands Verbond te vinden was. De in de laatste twee alinea's geuite politieke ideeën, waarin revolutie en omverwerping van een ongewenst politiek gezag verworpen werd en slechts gepleit werd voor politieke hervorming binnen de bestaande staat, verwijzen naar ideeën van Gerretson en hij zou wel eens de opsteller van de bijdrage „Ter Inleiding: Over de noodzakelijkheid eener nederlandsche Stampolitiek” kunnen zijn geweest.

Deze redactionele verklaring dateerde uit de Eerste Wereldoorlog, een kritieke periode ook voor Nederland , dat buiten de branding bleef, maar toch nadere contacten had met de „Nederlanders” , die de oorlogsellende aan den lijve ondervonden: in België met zijn bezetting en oorlogsfront of met de vele Belgen die hun heil zochten in Nederland; in Zuid-Afrika met zijn Engels economisch en politiek overwicht. In Nederland stelde men zich vragen nopens het lot van Vlamingen en Afrikaanders. Niet alleen hadden die stamgenoten hun oorlogslot te dragen, ook moesten zij cultureel, in hun Nederlands stambewustzijn, de druk weerstaan van andere economisch en sociaal-cultureel sterkere taalgroepen: het Frans in België, het Engels in Zuid-Afrika.

De redactieleden van *Dietsche Stemmen*, Nederlanders, Vlamingen en Zuid-Afrikanen zouden gezamenlijk ijveren voor een „Groot-Nederland”, op te vatten als een saamhorigheid die, al dan niet tot ontplooiing kon komen in culturele, economische en/of politieke zin. In het hiernavolgende zullen we zien hoe de redactie die doelen heeft pogen te verwezenlijken.

Oprichting - Redactie - Financiën

In de zomer van 1915 schreef A.J. van Vessem (1887-1966), een jonge Utrechtse advocaat, aan de jurist en letterkundige P. H. Ritter Jr. over de oprichting van een nieuw maandblad met de naam *Dietsche Stemmen. Tijdschrift voor Nederlandsche Stambelangen*. Het had als doel 'in deze voor den geheelen Nederlandschen Stam kritieke ure het zuiver Nederlandsche standpunt te belichten', daar in Zuid-Afrika en Vlaanderen de Nederlandse taal en het Nederlandse volksbestaan werden bedreigd. Het tijdschrift zou zich ook

ruimer opstellen dan *Neerlandia*, dat gehouden was zich binnen de „belangengrenzen’ van het Algemeen Nederlands Verbond te bewegen¹.

Van Vessem besloot de brief met een opsomming van medewerkers uit Nederland, Vlaanderen en Zuid-Afrika. In de „opstelraad’’ zouden zitting hebben: F.R. Coers F.R.zn., de man van de Groot-Nederlandse Liederboeken, E. H. Rietjens, een uitgeweken Vlaams student en journalist en Van Vessem zelf. De lijst van medewerkers bestond uit: mr. M.W.L.S. Bilderdijk, Prof. G.J.P.J. Bolland, mr.dr. C.O.P. baron Creutz, Geerten Gossaert (F.C.Gerretson), Jhr. R. Groeninx van Zoelen, dr. D.Hoek, dr. P. Molenbroek, prof. mr. S.R. Steinmetz, dr. N.B. Tenhaeff, Jhr. mr. C.H.O.M. von Winnig, Jhr. prof.dr. B.H.C.K. van der Wijck. Voor Zuid-Nederland werden genoemd: dr. L. Brulez, Rene de Clercq, mr. J.L.M. Eggen, dr. A. Jacob, mr. Em. Wildiers en dr. M. Minnaert en voor Zuid-Afrika: prof. dr. H.D.J. Bodenstein, A.D. Keet, Jhr. dr. C.G.S. Sandberg, M.P.C. Valter en Joh Visscher.

Uiteindelijk bestond de redactie voor de eerste twee jaargangen, verspreid over de periode november 1915 tot februari 1917, uit Bodenstein, De Clercq, Coers, mr. W.J.L. van Es, Gerretson, Rietjens, Sandberg en Van Vessem. In de derde jaargang (1918) maakte Gerretson plaats voor Tenhaeff.

Het tijdschrift verscheen niet regelmatig. De eerste jaargang begon in november 1915 en liep met een viertal dubbelnummers tot en met oktober 1916. De tweede jaargang bestond slechts uit het dubbelnummer januari-februari 1917. Eerst in 1918 verscheen er weer een volledige en tevens laatste jaargang van het maandblad².

Voor de eerste periode was de Utrechtse uitgever en drukker M. de Vroede aan de Oude Gracht T.Z.23 verantwoordelijk. In 1918 werd als adres van de uitgever Van Vessems woonadres Achter St. Pieter in Utrecht vermeld.

Wanneer we naar de lijst van redacteurs en medewerkers zien dan vallen daar namen op van personen die in het activisme een rol hebben gespeeld en het ontstaan van *Dietsche Stemmen* houdt ten nauwste verband met het activisme en de steun en sympathie voor dat streven in Nederland. Er was al bij het begin van de Eerste Wereldoorlog onder de Nederlandse vrienden van Vlaanderen enig onbehagen ontstaan over de passieve houding van het Algemeen Nederlands Verbond en de Nederlandse regering tegenover het leed dat België en Vlaanderen door de Duitsers was aangedaan³. Moest men als gevolg van de

1. A.J. van Vessem - P.H. Ritter Jr., 21-8-1915 (Archief Ritter, Universiteitsbibliotheek Utrecht, doos 99).

2. De eerste jaargang bestond uit 1097 bladzijden, de tweede jaargang uit 165 en de derde uit 568.

Het omslag was halfhard oranje papier en het formaat was 24cm. bij 16 cm. Verklaringen over het onregelmatig verschijnen ontbraken en een reden van het staken van de verschijning eind 1918 is de lezers niet gegeven.

3. Zie P. VAN HEES, „Enkele nieuwe brieven van Pieter Geyl aan Antoon Jacob uit 1914-1915”, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 46(1987) 87-98.

Nederlandse neutraliteitspolitiek overal over zwijgen en niets doen? Toen in Vlaanderen zelf het activisme zich ontwikkelde en dit met de Duitse bezetter ging samenwerken om een aantal al oude Vlaamse politieke verlangens te realiseren, moesten de Vlamingenvrienden in Nederland een keuze maken. Velen bleven op het standpunt van de non-interventie staan en kozen voor de houding van het ANV en stonden achter figuren als Frans van Cauwelaert die vervulling van specifieke Vlaamse verlangens tot na de oorlog wilden laten wachten. Een kleine groep koos voor steun aan de activisten en aanvaardde daarmee ook de rol van Duitsland. Op zich was dit goed te verklaren. Duitsland stond in Nederland in brede lagen van de bevolking goed aangeschreven. Naast de nauwe economisch banden die er met Duitsland waren, was er in protestantse kringen wel waardering voor Duitsland en vele intellectuelen waren door de Duitse wetenschap geboeid. En al was er zeker verontwaardiging over de botte aanval van Duitsland op België, voor Engeland had men vanwege de Boerenoorlog in Zuid-Afrika niet al te veel sympathie en Frankrijk was vanouds een in het Zuiden op de loer liggende vijand en de drager van revolutionaire ideeën⁴.

Een onmiddellijke aanleiding om het tijdschrift op te richten zou gelegen hebben in de weigering van het ANV om in *Neerlandia* een motie op te nemen ten gunste van een spoedige vernederlandsing van de Gentse universiteit. De Utrechtse jongeren- en studentenafdeling van het ANV was nogal radicaal en A.J. van Vessem speelde daarin een prominente rol. Uit die kring was het voorstel dan ook afkomstig⁵.

Los van het verdere redactionele beleid en de inhoud van het tijdschrift, waarover later meer, is een van de meest dringende vragen waar het geld voor dit tijdschrift vandaan kwam. Leverden de abonnementsgelden voldoende op, of kwam er steun van elders?⁶ De vraag klemt des te meer, omdat er naast geruchten ook bewijzen zijn van geldelijke steun van Duitse zijde voor activistische en pro-Duitse politiek in Nederlandse dagbladen en periodieken⁷. De

4. Zie H.W. VON DER DUNK, „Nederland ten tijde van de eerste wereldoorlog”, in: *Geschiedenis van het moderne Nederland. Politieke, economische en sociale ontwikkelingen*. (Houten 1989) 348-360, met name 356-357.

5. Zie L. BUNING, „Van Vessem en de Vlamingen in de jaren 1914-1916”, *Wetenschappelijke Tijdingen*, 33 (1974) kl.1-20 en J.P. WIERSMA, *Th.M.Th. van Welderen baron Rengers. Een Groot Nederlander*. ('s Gravenhage 1955) 144.

6. De abonnementsprijs was voor de 1e jaargang f.6,- of B.fr. 10; voor de incomplete 2e jaargang werd f.1,50 of B.fr. 2 gerekend en voor de 3e jaargang rekende men f.3,75 of B.fr. 10. In de derde jaargang was *Dietsche Stemmen* het blad van De Dietsche Bond en dus een vereniging-sorgaan.

7. Zie L. WILS, *Flamenpolitik en Activisme*. (Leuven 197) 127-134 en D. VANACKER, *Het Activistisch Avontuur*. (Gent 1991) 63-68 en C. Smit, *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland, 1848-1919*, 7e dl., *Buitenlandse bronnen*. ('s Gravenhage 1971, Rijks Geschiedkundige Publicaties, gr.s. dl. 138) 61-70 over de zgn. Hilfsstelle van Wichert.

Duitse legatie in Den Haag was met name in de jaren 1915-1916 zeer actief op dit punt en cultiveerde met enig succes contacten met Nederlanders en met naar Nederland uitgeweken activisten. De Duitse gezant R. von Kühlmann richtte in mei 1915 een zgn. Hilfsstelle op, vanwaaruit dr. F.K.A. Wichert onder andere contacten legde met de Groot-Nederlandse beweging en met uitgeweken activisten. De Nederlander F.C. Gerretson was daarbij de belangrijkste contactpersoon voor hem. Met hulp van Duits geld slaagde Gerretson erin om het blad *De Vlaamsche Stem* in handen te krijgen en het redactionele beleid daar om te buigen in activistische en pro-Duitse zin⁸.

Gerretson steunde het activisme en er van uitgaande dat Duitsland de oorlog zou winnen, stelde hij zich zeer coöperatief op en bood de Duitsers daadwerkelijke hulp. Voor Gerretson was het een Nederlands belang dat een sterk federaal en pro-Duits België na de oorlog gevormd zou worden. In dat federale België zou Vlaanderen dominant moeten zijn. Zo zou ook een blijvend bolwerk tegen Frankrijk gevormd kunnen worden. Dat dit op z'n minst een Duitse

Een aardig voorbeeld van Gerretsons politieke ideeën over België en Vlaanderen en Nederland in Gerretson aan F.K.A. Wichert, ongedateerd (verm. 1915) (kladbrief) in archief Gerretson, Algemeen Rijksarchief (ARA), Den Haag, doos 567:

''3. Nederlandsche opinie over België's lot.

Niettemin geeft het gesprek van C.v.d.L. (eerste minister Cort van der Linden) eene belangrijke vingerwijzing. De Nederlandsche Regeering heeft tot dusverre geen vaste, in de historie gegronde veste, op belangen gebaseerde buitenlandsche politiek. Dit is zoo sedert 1848.

Doch er zijn onmiskenbare symptomen - (men leze o.a. de aantekening van Verwey in *De Beweging van Mei*) dat er zich een nieuw bewustzijn in aansluiting op de algemeene renaissance van ons volk gaat vormen, dat Nederland eigen belangen tegenover de oorlogvoerenden heeft te verdedigen boven en behalve de handhaving van zijn grondgebied.

Zoover men nu kan zien zullen deze wenschen betrekking hebben lo op de vrije zee (waarin Nederland uiteraard aan D's zijde moet staan/ Zo de Belgische quaestie.

Wat dit laatste punt nu betreft, staat vast dat er nog *geen* communis opinio is - ook niet in regeeringskringen.

Wordt een duurzame annexatie van België ongewenscht gevonden; meer en meer gaan - vooral sedert de redevoering van Carton de Wiart de oogen open voor het feit, dat een hersteld België als proconsulaat van een actief-imperialistisch Frankrijk evenmin met Nederlands historische politiek in overeenstemming geacht kan worden.

Hoe echter de puzzle moet worden opgelost om zonder annexatie België tot een werkelijk neutrale bufferstaat zoals Holland en Zwitserland te maken, hebben de minsten een vaste opinie. Dat dit slechts bereikt kan worden door een inwendige reorganisatie van België, waardoor de Fransche klik wordt machteloos gemaakt, is, buiten de flaminganten in Holland slechts de opinie van weinig historici en politici.

Niettemin: juist wijl het probleem nog niet is opgelost ligt hier een ruim veld voor diplomatieke werkzaamheid van de beste soort. Van Verständigung in den zin als bedoeld door Neumann in „die Hilfe“, „Die flämische Frage kann unseres Erachtens nur mit Holland richtig gelöst werden“.

Openhartige en herhaalde besprekingen van dit punt kunnen m.i. bijdragen tot het scheppen van de zoo noodzakelijke sfeer van vertrouwen tusschen den gezant en de Nederl. Regeeringskringen.”

8. Zie P. VAN HEES, „De financiering van De Vlaamsche Stem, een discussie zonder eind?“, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 46(1987) 27-36.

hegemonie op het vasteland van West-Europa impliceerde, was kennelijk geen ongewenst vooruitzicht. Ter verwezenlijking van dit ideaal ging Gerretson in de jaren 1915-1917 zeer ver met de Duitsers mee. Verder dan formeel in het kader van de neutraliteitspolitiek gewenst was⁹.

Kernvraag is nu: heeft Gerretson of hebben anderen met betrekking tot *Dietsche Stemmen* en het in 1916 door dezelfde personen opgerichte weekblad *De Toorts* en het zgn. Groot-Nederlandsche Persbureau ook over Duits geld kunnen beschikken?

Als wij naar de personeelsbezetting van de redactie en naar de medewerkers van het blad zien, dan is de mogelijkheid van het doorsluizen van Duitse financiële steun zeker aanwezig geweest. Gerretson en Hoek speelden een hoofdrol bij de financiële manipulaties rond *De Vlaamsche Stem*. Wichert noemde in zijn rapportage over de Hilfsstelle nadrukkelijk Gerretson en zijn relaties met „die Leute von den „Dietsche Stemmen” und dem grossniederländischen Pressbüro in Utrecht” en de journalist Valter was een van de journalisten die ook nog later geld van de Duitsers kreeg voor hun welgezinde bijdragen¹⁰. Het is zelfs niet onmogelijk geweest dat men Van Vessems tijdschriftplan heeft willen verwezenlijken door middel van de aankoop van *De Vlaamsche Stem* en deze dan door te verkopen aan Van Vessem¹¹. Verder liepen er verbindingslijnen van Gerretson naar L. Picard en E. Cantillon en andere activisten die ook weer medewerkten aan *Dietsche Stemmen*. Volgens brieven uit 1971 en 1974 van de oud-activist Leo Picard aan de Groningse historicus Lammert Buning nam Wichert in september 1915 deel aan een van de vergaderingen over de redactionele organisatie van *Dietsche Stemmen*^{11A}.

Een probleem is echter dat in Gerretsons archief niets te vinden is over financiële zaken betreffende *Dietsche Stemmen*, zoals dat wel het geval is met de aankoop van *De Vlaamsche Stem*¹². Vernietiging van stukken ligt niet voor de hand, want waarom wel compromitterende papieren over *De Vlaamsche Stem*-transactie bewaren en die over *Dietsche Stemmen*, gesteld dat ze er zouden zijn, vernietigen? Wel waren er rond het tijdschrift geldzorgen.

9. Zie noot 7.

10. Zie noot 7: C. SMIT, Bescheiden, 67 en P. STOOP, *Niederländische Presse unter Druck. Deutsche auswärtige Pressepolitik und die Niederlande 1933-1940*. (München etc. 1987) 24-25 met name over Valter.

11. Zie noot 8.

11A. Zie L. WILS, „De Groot-Nederlandse beweging (1914-1944)”, in: *Acta Colloquium over de Geschiedenis van de Belgisch-Nederlandse betrekkingen tussen 1815 en 1945*. (Gent 1982), pp. 415-450, spec. 428-429 en L. BUNING, „‘de Vlaamsche Stem’ en ‘De Vlaamsche Post’”, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 34 (1975), kol. 30-38 en kol. 66-92, spec. kol. 75.

12. Het dossier Dietsche Stemmen in archief Gerretson (ARA, Den Haag, dozen 683 en 2028) bevat niets over het financiële beleid. Het dossier is trouwens weinig omvangrijk, intengesteld tot dat over *De Vlaamsche Stem*.

Er is ook geen archief Van Vessem bewaard gebleven, zodat ook via die lijn geen opheldering over de financiële transacties te vinden was.

Aan de potentiële medewerker Ritter schreef Van Vessem dat er geen honoraria betaald werden¹³. In begin 1916 wilde Van Vessem van Gerretson f.200,- terug die hij hem geleend had voor *De Vlaamsche Stem* in september 1915. Er dienden rekeningen voor *Dietsche Stemmen* betaald te worden¹⁴.

Meer duidelijkheid over de financiële toestand ontstond er in de loop van 1916. In maart-april van dat jaar besloot Van Vessem om een weekblad, *De Toorts*, uit te geven, om een ruimer publiek te bereiken als met *Dietsche Stemmen* mogelijk is'', zo schreef hij Gerretson¹⁵. Gerretson reageerde niet erg enthousiast, want: ''Alleen voor het à fonds perdu ook nu door u weer te storten kapitaal is het jammer; evenals alle vroegere mislukkingen jammer zijn voor het aanzien onzer zaak''¹⁶. Beter ging het tegen het einde van 1916. Er is dan een commissie gevormd die als een aanbevelingscomité wilde werken en ook zelf wel geld wilde fourneren om het verschijnen van *Dietsche Stemmen* en *De Toorts* mogelijk te maken en het Groot-Nederlandsche Persbureau te laten functioneren. In de commissie kregen zitting: Jhr. mr. A. F. de Savornin Lohman (1837-1924), christelijk-historisch politicus, oud-minister en oud-Kamerlid, Minister van Staat en hoofdredacteur van het partijblad *De Nederlander*, Th.M. Th. van Welderen baron Rengers (1867-1945), liberaal politicus, landbouwkundige, geïnteresseerd in buitenlandse politieke vraagstukken en vermogend Fries edelman, en de Zuidafrikaanse hoogleraar prof.dr.H.D.J. Bodenstern (1881-1943). Hij verbleef tijdens de Eerste Wereldoorlog in Nederland¹⁷.

Zowel Lohman als Rengers waren in Vlaanderen geïnteresseerd. Beiden hadden ook zitting in een Nederlands aanbevelingscomité voor Volksopbeuring, samen met de Utrechtse aartsbisschop Mgr. van de Wetering. Zeker is dat von Kühlmann geprobeerd heeft contacten met Lohman te leggen. Eind 1915 is hij twee maal bij Lohman op bezoek geweest. Lohman was zeker niet anti-Duits, maar te zeer Nederlander om de Duitsers politiek in de kaart te spelen¹⁸.

13. Van Vessem-Ritter, 24-8-1915 (Archief Ritter, UBU, doos 99).

14. Van Vessem-Gerretson, 26-1-1916 (Archief Gerretson, ARA, doos 553).

15. Van Vessem-Gerretson, 5-4-1916 (Archief Gerretson, ARA, doos 553).

16. Gerretson-Van Vessem, 11-4-1916 (kopie) (Archief Gerretson, ARA, doos 553).

17. Van Vessem-A.F.de Savornin Lohman, 12-9-1916 (Archief A.F. de Savornin Lohman, ARA, Den Haag, doos 457; Th.M. Th. van Welderen Rengers-Lohman, 15-10-1916 (Archief Lohman, ARA, doos 457) en Van Vessem-Gerretson, 18-9-1916 (Archief Gerretson, ARA, doos 553).

18. Er zijn in Lohmans archief (ARA, doos 687) twee briefjes van R. von Kühlmann bewaard gebleven, gedateerd 26-10-1915 en 16-12-1915, waarin deze om een onderhoud vraagt. Uit de eerste brief:

''Seit geraumer Zeit habe ich den Wunsch Sie zu besuchen, nicht um eine bestimmte Angelegenheit zur Sprache zu bringen sondern um die Fühlung mit einem der leitenden Geister in der holländischen Politik, welche Ihr freundlicher Besuch so glücklich eingeleitet hat weiter zu pflegen''. Het tweede briefje gaat om het vaststellen van een datum. Verder bevat het Lohman archief een aantal brieven over Lohmans functie als lid van het comité van aanbeveling voor Volksopbeuring.

Bodenstein was intensief bezig met geld bijeenbrengen en wist particulieren tot giften te bewegen, zoals blijkt uit een schrijven van hem aan Lohman¹⁹. Hij schreef f 100,- ontvangen te hebben van mr. P.W. de Koning (de latere voorzitter van de Dietsche Bond) en f.300,- van mevr. Den Tex en f. 100,- van de heer Van Wesse en f1000,- van de heer De Vos van Kleef. De kern van de brief was echter het in inkt geschreven regeltje in de getypte brief: „Rengers zegde nog een F 4000,- toe”.

Na de Tweede Wereldoorlog bevestigde Van Vesse aan Wiersma, de schrijver van een biografie over Rengers, dat Rengers dé geldschieter was geweest, al liet Van Vesse de mogelijkheid van een „regeringsfonds” open²⁰. Ondanks naspeuringen hebben wij geen persoonlijk archief van Rengers kunnen vinden. Een sluitend antwoord over de geldelijke situatie bij de twee tijdschriften en bij het persbureau is op dit moment niet te geven. Zeer waarschijnlijk heeft Rengers al eerder geld gegeven. De zinsnede „zegde *nog een* (cursivering door ons) F 4000,- toe” wijst op een herhaling. Rengers heeft tot in het begin van de jaren twintig financiële steun aan Vlaams- en Groot-Nederlandse gezinde bladen gegeven. De in het weekblad *Vlaanderen* verkondigde gedachten hebben de liefde wat doen bekoelen. In dit opzicht is het wel opvallend dat *De Toorts* in 1921 verdwijnt. Merkwaardig blijft echter de haperende verschijning in 1917 van *Dietsche Stemmen*. De meest voor de hand liggende verklaring ligt in het feit dat met een weekblad sneller op situaties ingespeeld kon worden, er via advertenties meer inkomsten vergaard konden worden en twee bladen met vrijwel de zelfde doelgroep geen economisch verantwoorde investering was.

Anderzijds zou de opheffing eind 1916-begin 1917 van de Hilfsstelle door de opvolger van von Kühlmann, de gezant F. Rosen, ook een goede verklaring voor het stoppen van *Dietsche Stemmen* kunnen zijn. Het wegvallen van een geldbron maakte nu nog slechts één uitgave mogelijk. Overigens werd de Hilfsstelle opgeheven, omdat deze niet goed functioneerde. Wichert verloor zich in details en bereikte weinig²¹. Feit is dat *Dietsche Stemmen* eerst in 1918 terugkeerde, maar dan in een andere functie, namelijk als blad van de Groot-Nederlandse vereniging De Dietsche Bond, die formeel op 23 juni 1917 werd opgericht en op 28 september 1917 besloot om *Dietsche Stemmen* als verenigingsorgaan te gebruiken²².

19. H.D.J. Bodenstein-Lohman, 22-12-1916 (Archief Lohman, ARA, doos 457).

Mevr. Den Tex-Ketjen en Van Wesse behoorden tot respectievelijk Amsterdamse en Zaanse fabriekantenfamilies. De heer De Vos van Kleef konden wij niet traceren. Fabrikanten die ook benaderd zouden worden waren: Van Heek (Enschede), Philips (Eindhoven) en Kessler (Koninklijke Shell). De heren Van Laan en Van Houten hadden geweigerd iets bij te dragen. Dit waren een Zaanse en een Weesper fabrikant.

20. Zie WIERSMA, *Rengers*, 145.

21. Zie STOOP, *Niederländische Presse*, 27-29.

22. Zie *Dietsche Stemmen*, 3(1918) 495-504 en 565-566.

Onduidelijk blijft echter de opheffing eind 1918, daar de Dietsche Bond wel bleef bestaan, maar pas in 1926 weer een eigen blad liet verschijnen, *De Dietsche Gedachte*.

De buitenwacht reageerde niet zondermeer positief op het verschijnen van *Dietsche Stemmen* en *De Toorts*. In het *Nieuws van den Dag*, 15-10-1916 beschuldigde men de redactie van *Dietsche Stemmen* de uitgave te betalen met „Belgisch geld”, waarbij natuurlijk Duits geld werd bedoeld. Lohman, Rengers en Bodenstein lieten zich deze beschuldiging niet welgevalen en reageerden onmiddellijk met een via het Groot-Nederlandsch Persbureau verzonden reactie, waarin zij stelden dat de twee bladen en het persbureau „met onverdacht Hollandsch geld” werden uitgegeven²³. Ook in eigen kring doken geruchten over Duits geld op. Al in de zomer van 1915 zou De Clercq tegen uitgever Van Looy gezegd hebben dat hij de namen van mannen uit Leipzig kon noemen van wie Gerretson geld voor *De Vlaamsche Stem* zou hebben gekregen²⁴. En hoogst merkwaardig : in juni 1917 dreigde Gerretson de redactie van *Dietsche Stemmen* te verlaten, omdat De Clercq en Rietjens onder het mom van vlaamsgezindheid een Duitse annexatiepolitiek voerden²⁵. Gerretson toonde zich echter wel vaker geprikkeld en wilde er dan mee ophouden. Waarschijnlijk heeft hij zich al vanaf het einde van 1916 niet of weinig met het redactioneel beleid bemoeid. Hij leed toen aan een zenuwinzinking en moest zich ook nog bezighouden met zijn dissertatie die hij begin 1917 in Heidelberg verdedigde²⁶.

Medewerkers en inhoud van het tijdschrift

Het aantal medewerkers dat bijdragen leverde voor *Dietsche Stemmen* bedroeg negenendertig. Onder hen bevonden zich vijftien Nederlanders, zes naar Nederland uitgeweken Vlamingen en elf Vlamingen die in het bezette gebied leefden . Daarnaast leverden zes Zuidafrikanen een bijdrage en een Nederduitser. In procenten levert dit op 38,52 % Noordnederlandse bijdragen en 43,50 % Zuidnederlandse bijdragen en 17,94 % bijdragen uit Zuid-Afrika en elders. In de redactieraad zaten zes Noordnederlanders en twee Zuidnederlanders en een Zuidafrikaan. Het overwicht was Noordnederlands en dat uitte zich ook in de de bijdragen zelf. Er werden over de gehele periode van het verschij-

23. Bodenstein-Lohman, 19-10-1916; Van Welderen Rengers-Lohman, 15-10-1916 (Archief Lohman, ARA, dozen 457-458) en WIERSMA, *Rengers*, 145-146.

24. Van Vessem-Gerretson, 26-8-1915 (Archief Gerretson, ARA, doos 553)

25. Gerretson-Redactie *Dietsche Stemmen*, 20-6-1917 (kladbriefje in potlood) (Archief Gerretson, ARA, doos 683).

26. Wichert-Gerretson, oktober en december 1916 en 10-1-1917 (Archief Gerretson, ARA, doos 567).

nen van *Dietsche Stemmen* in totaal honderd tweeëndertig artikelen ingeleverd. Procentsgewijze ziet het er zo uit:

72 Noordnederlandse bijdragen	55,7 %
12 Vlaamse bijdragen uit Nederland	8,8 %
24 Vlaamse bijdragen uit Vlaanderen	17,6 %
22 bijdragen over of vanuit Zuid-Afrika	16,5 %
2 Nederduitse bijdragen	1,4 %

Die cijfers spreken voor zichzelf. Men kan, wat het initiatief en de werking bij *Dietsche Stemmen* betreft, zeker gewagen van een Nederlandse aangelegenheid. Dat de zorg om de Nederlandse stambelangen precies oplaaide in Utrecht lag beslist aan het feit, dat een groep jonge mensen aldaar bewust werd van de nood die in deze oorlogstijd alle Nederlandse stamgebieden trof. Niet alleen Vlaanderen en Zuid-Afrika, maar ook Nederland zelf, dat, hoewel neutraal, evenzeer door de oorlog werd beroerd (onzekerheid over de neutraliteit, zorg om de vluchtelingen, kommer om een bedreigde bevoorrading, vrees voor mogelijke annexaties). Die kleine groep Utrechtse intellectuelen, leden van de jongerenafdeling van het ANV, was inderdaad zeer jong en dat verklaart mogelijk hun jeugdige enthousiasme. De gemiddelde leeftijd van de actiefste redactieleden was, einde 1915, dertig jaar. Coers was al vijfenveertig jaar, maar hij speelde in de redactie nauwelijks en rol en diende vooral als een soort ornament.

In de grote verscheidenheid aan artikelen en kronieken komt het er op aan een algemene trend van gevoeligheden te achterhalen. Daarbij weten wij niet of alle bijdragen de goedkeuring van de redactieraad wegdroegen, daar ze op eigen verantwoordelijkheid berustten.

Dietsche Stemmen heeft in ieder geval zijn naam alle eer aangedaan, als men het woord „Diets” vereenzelvigd met het „Grootnederlandse volk” in de breedste betekenis van het woord. De redactie heeft ervoor gezorgd, dat in elke bijdrage, hetzij cultureel, hetzij economisch of politiek, de zorg doorklonk om het „welzijn” en de „vrijheid” van alle volken van de Nederlandse stam in Nederland, in Vlaanderen, in de Franse Nederlanden, bij de Nederduitsers en bij de Afrikaners. Even hoorden we zelfs een groet aan de diaspora in West- en Oost-Indië. Telkens staat de idee van „Groot-Nederland” voorop, een idee die reeds in Nederland groeiende was sedert 1885²⁷. Opvallend is het ook, dat in de crisisjaren van 1914-1915 het plan tot het uitgeven van *Dietsche Stemmen* met duidelijk Groot-Nederlandse gevoeligheden uitging van een overwegend Noordnederlandse redactie.

27. Zie P.B.M. BLAAS, „De prikkelbaarheid van een kleine natie met een groot verleden: Fruins en Bloks nationale geschiedschrijving”, in: *Theoretische Geschiedenis*, 9 (1982) 271-304; Jo TOLLEBEEK, *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860*. (Amsterdam 1990) 132-138 en E.H. KOSSMANN, *De Lage Landen 1780-1940*. (Amsterdam-Brussel 1976) 331-351.

Op veel plaatsen luidde men immers de noodklok: de oorlog wierp zijn schaduw op het neutrale Nederland; in Vlaanderen en Zuid-Afrika woedde een taal- en een cultuurstrijd en taalproblemen speelden ook in Frans-Vlaanderen en het Nederduitse gebied. Er was alom dringend hulp nodig: morele hulp aan de Afrikaners in hun strijd tegen het sterk opdringende Engels, daadwerkelijke steun aan de actieve flaminganten in bezet België en in Nederland zelf, waarheen veel Belgen gevlucht waren. Op deze twee zaken legde *Dietsche Stemmen* het accent: op de Vlaamse en op de Zuidafrikaanse kwestie. Dit merkt men in bijna elke bijdrage en met name in de kronieken en persoverzichten over Nederland, Vlaanderen en Zuid-Afrika.

Vooreerst de Zuidafrikaanse kroniek verzorgd door Bodenstern. Zuid-Afrika was nog steeds geen vrije staat, maar een Condominium van Engeland. Het werd in die jaren bestuurd door de Engelsgezinde Gouverneur-Generaal Botha. Zijn politiek werd op de voet gevolgd en aangeklaagd. Met genoegen stelde men vast dat de Nationalisten (los van Engeland) veld wonnen. Wat de taalstrijd tegen het Engels betrof, eiste men betere taaltoestanden in het onderwijs en een „Afrikaanse” universiteit te Stellenbosch. Tenslotte vond de kroniekschrijver het een schande dat Botha Zuidafrikaanse soldaten ronselde om onder Engels bevel en in Englands belang de Duitse kolonies in West- en Oost-Afrika te helpen veroveren. Over de zwarte inwoners, de naturellen, vindt men geen woord. Zoeloes en kaffers behoorden niet tot Groot-Nederland.

Interessant is dat in enkele bijdragen o.a. van Franz Fromme aandacht gevraagd werd voor de taalstrijd van de Nederduitsers tegen hun Hoogduitse broeders en staatsgenoten.

Op economisch gebied en in de specifieke artikelen over Nederland verwezen de kroniekschrijvers naar de moeilijke positie van Nederland in deze oorlogstijd. Steeds werd een strikte neutraliteit aangeraden. Dit was soms moeilijk haalbaar tegenover Engeland, dat vanaf 1916 een blokkade doorvoerde op de scheepvaart, die de Nederlandse bevoorrading moest verzorgen een bevoorrading die meer en meer in het gedrang kwam door de aanzwellende vloed van vluchtelingen uit België en uit de frontstreek in Frans-Vlaanderen. Daarom overwoog men reeds in 1914-1918 een drooglegging van buitendijks land en van de Zuiderzee (het later doorgevoerde plan van ir. Lely). Vanuit het buitenland loerden nog andere gevaren: de macht van het vreemde (Engelse) kapitaal over de Nederlands-Indische olieontginningen; de groeiende macht van China en Japan in Oost-Indië en de vrees dat de uitgeweken Belgische regering te Le Havre met steun van de Entente-mogendheden over zou gaan tot annexatie van Zeeuws-Vlaanderen, het Scheldegebied, Limburg en ... Luxemburg. Meer dan ooit moest Nederland zich nu sterk tonen. En in deze oorlogsjaren bezat het nog te weinig gevoel van eigenwaarde en miste het zelfvertrouwen. In elk geval zou de Schelde het bindmiddel moeten worden tussen de twee Nederlandse gemeenschappen in Noord en Zuid (vgl. een artikel van L. Picard over deze materie in de eerste jaargang) en Rotterdam moest de concurrentie

met Antwerpen niet vrezen. En hoe de oorlog ook zou aflopen: Nederland zou blijven profiteren van de Duitse wetenschap en techniek.

In de meeste bijdragen, in de persoverzichten en uiteraard in de Vlaamse Kroniek ging de grote bekommernis uit naar Vlaanderen en de Vlaamse kwestie. De Hollandsche Kroniek werd van 1915-1916 verzorgd door Gerretson en daarna door Van Es. Hoek verzorgde de persoverzichten van 1915-1917 en daarna nam Van Vessem de taak over. Rietjens verzorgde de Vlaamse Kroniek van 1915-1917 en in 1918 nam Spectator de taak over. Wie achter dit pseudoniem schuil ging is ons niet duidelijk geworden. Het werd gebruikt door de activistische journalist Hugo van den Broeck. Deze verbleef in 1918 echter in Brussel. J.A. Nederbragt verzorgde de Economische Kroniek.

Het initiatief om met *Dietsche Stemmen* te starten, lag precies in het feit dat het Algemeen Nederlands Verbond te weinig aandacht besteedde aan Vlaanderens taal- en cultuurstrijd. Nederland diende zich tot plicht te stellen vooral in deze oorlogsjaren Vlaanderen moreel en daadwerkelijk te steunen. Het was in Nederlands belang dat het goed ging in Vlaanderen en dat was nu bepaald niet het geval! Er bleven immers vele Vlamingen als vluchteling in Nederland. *Dietsche Stemmen*, als Groot-Nederlands tijdschrift, kon direct kennismaken met de noden van het Vlaamse volk over de grens heen. Het vernam verzuchtingen over eentalig Vlaams onderwijs, over een echt Vlaamsgezind bestuur, een Vlaamse rechtspraak, Vlaamse regimenten en last but not least een Vlaamse universiteit. *Dietsche Stemmen* trachtte de zgn. passieve flaminganten te begrijpen die deze eisen en verlangens alleen wilden verwezenlijken na de oorlog en zonder inmenging, goedkeuring of medewerking van de bezettende overheid. Het blad vroeg zich echter af of deze verlangens in een hersteld België wel gerealiseerd zouden worden met zo'n anti-Vlaamse overheid, zo'n anti-Vlaamse burgerij, zo'n kardinaal als Mercier. En wat als de Frans-Engelse legers de oorlog wonnen? Dan werd alles nog erger, zo meende men. Een voorspelling die niet erg bezijden de waarheid was. In 1919 zouden zelfs de passivisten de grieventrommel tegen de toekomstplannen van de Belgische regering roeren.

De lezer vermoedt het al: *Dietsche Stemmen* had meer begrip voor de activisten die zowel in Nederland als in het bezette België ageerden. In de waardering voor het activisme waren wel nuanceringen aanwezig. *Dietsche Stemmen* stond afwijzend ten opzichte van de ultra-flaminganten van 1915 uit het Gentse, de zgn. Jong-Vlamingen, die België wilden opblazen en een zelfstandig koninkrijk Vlaanderen wilden stichten met een Oranjetelg als koning. Die telgen waren op dat moment vrij schaars.

De redactie stemde volmondig in met het activisme dat vanaf 1915 een bestuurlijke scheiding van België wenste, met een Vlaams en een Waals autonoom bestuur. Het zou een niet anti-Frans en een niet anti-Duits België moeten zijn! Veel van die flaminganten bleven zelfs tot in 1917 hun hoop stellen op een daad of een woord van koning Albert I. Hun gemeenschappelijke vrees

betrof een overwinning van de Entente-legers: dan stond Vlaanderen er slechter voor dan vroeger. Een Duitse zege voorspelde evenmin iets goeds, want dan zou België rechtstreeks onder de Germaanse macht vallen en dat vreesden ook veel flaminganten.

Akkoord was men met een neutraal en nieuw België, vrij van franskiljonse overheersing, bestuurlijk gescheiden in een zelfstandig Wallonië en een zelfstandig Vlaanderen. Dit alleen zou België sterker maken.

Een eerste stap hiertoe was de eis tot een betere toepassing van de taalwetten met name in het Brusselse en de eis tot de oprichting van een Nederlandstalige universiteit te Gent. Vele bladzijden in *Dietsche Stemmen* zijn aan deze thema's gewijd. Het was een verwezenlijking, voorbereid door de Hogeschoolcommissies van Julius Macleod en later Lodewijk de Raet en zelfs nog voor het uitbreken van de oorlog ter bespreking voorgelegd in het Belgische parlement. Dat velen het moeilijk hadden dat die universiteit er kwam dank zij de Duitse bezetters vond *Dietsche Stemmen* begrijpelijk. In dit verband wees het blad op de onoordeelkundigen, de massa en uiteraard op het Belgische establishment, de kerkelijke hiërarchie en de gemeentebesturen van de grote steden Brussel, Antwerpen en Gent. In die kringen sprak men van verraad tegen België en ook de passivisten deelden dat oordeel. In Nederland bestond er eveneens veel onbegrip. Nederlandse hoogleraren werd afgeraden in Gent te gaan doceren. En tenslotte was er onder de Vlamingen zelf, in België en in Nederland, onenigheid over de zaak. De passivisten wensten tot na de oorlog te wachten. De activisten steunden op hun Vlaams "recht" en op vroegere beloften. Zij achtten het ogenblik wel opportuun. Wat Duitsland met België en met Vlaanderen voor had was voor hen in 1916 nog geen probleem. Duitse en Vlaamse belangen leken nog parallel te lopen. In de derde jaargang verdedigde Herman Vos in het artikel „Moderne staatsleer en de loyauteitsverhouding in verband met het Activisme" het optreden van de activisten tegenover de Belgische regering.

Het is jammer dat juist in het kritische jaar 1917 *Dietsche Stemmen* grotendeels verstek liet gaan en eerst in 1918 zijn taak weer opnam. Over uiterst belangrijke zaken als de afkondiging van de bestuurlijke scheiding, de instelling van de Raad van Vlaanderen en de uitroeping van een onafhankelijke Vlaamse staat missen wij een onmiddellijke weerslag. In dit jaar werd ook steeds duidelijker dat Duitsland eerder neigde tot annexatie van delen van België dan tot het scheppen van grotere zelfstandigheid voor Vlaanderen. In feite werd toen het failliet van de politiek van de activisten en van Gerretson al duidelijk. Toch werden er nauwelijks consequenties uit getrokken. In de jaargang van 1918 vindt de lezer daar slechts perscommentaren over. Het is alsof *Dietsche Stemmen* de bestuurlijke scheiding als het ideale eindpunt beschouwde. In de kronieken en persverslagen van 1918 doken meer en meer twijfels op. Wat had Duitsland eigenlijk met Vlaanderen en België voor? Zou er een zelfstandig België onder Duitse hegemonie ontstaan of een dito Vlaanderen? In een redevoe-

ring van de Duitse rijkskanselier over het lot van België werd het woord Vlaanderen zelfs niet meer genoemd. En toch drongen meer en meer activisten aan op Duitse hulp. Delegaties van de Raad van Vlaanderen reisden naar Berlijn om klare taal en opheldering. *Dietsche Stemmen* noteerde dit alles, maar trok er geen conclusies uit. Intussen stelden de activisten hun hoop op Wilsons vredesvoorstellen. Ze wilden nu de Vlaamse kwestie internationaliseren. Cynisch zou men kunnen stellen dat de huik verhangen werd, maar het was te laat. Duitsland werd verslagen en had niets meer om te onderhandelen of voorwaarden te stellen. In het kamp van de activisten heerste ontredde-ning. De passivisten moesten het nu maar weer doen.

In december 1918 verscheen het laatste nummer van *Dietsche Stemmen*, dat gedurende drie jaargangen een actief, zelfs „activistisch” toeschouwer was geweest van de politieke gebeurtenissen in Nederland en België met betrekking tot de Vlaamse kwestie.

Met de Frontbeweging had de redactie geen of weinig contact. Een enkele maal klaagde men de erbarmelijke taaltoestanden aan bij de Vlaamse frontsoldaten en meldde men de verbanning van een Vlaamsgezinde Belgische legeraalmoezenier naar een strafkolonie.

Besluit

Uit alles wat hier onmiddellijk voorafgaat, kan men besluiten dat *Dietsche Stemmen* een overwegend politiek karakter had. Het tijdschrift was volledig geëngageerd met de Groot-Nederlandse idealen, die wel te verdedigen waren, maar helaas in de praktijk moeilijk realiseerbaar waren. In de derde jaargang schreef P.W. de Koning over „Groot-Nederland”, dat Groot-Nederland „ergens heel ver weg in het rijk van onze vrome dromen” lag en of het ooit hier op aarde verwezenlijkt zou worden, dat weten wij niet. Maar zei Willem van Oranje niet : Men hoeft niet te winnen om te blijven geloven? Van deze gedachte gingen ook redactie en medewerkers van *Dietsche Stemmen* uit. Tot eind 1918 publiceerde men naast politieke artikelen ook culturele bijdragen over taal, beeldende kunsten, letterkunde en muziek ingebed in een Groot-Nederlandse gedachtengoed. Realiteitszin was niet altijd het sterkste punt, maar dat past ook niet bij een zekere bevlogenheid of zoals anderen zouden kunnen stellen politieke blindheid. Temidden van het oorlogsgeweld kon men zinnen lezen als: „De toenadering der volkeren is geen hersenschim; het is geen ijdele ideologie te spreken van een Europese Statenbond, noch zelfs van een Wereldfederatie”. (*Dietsche Stemmen*, jan.-febr.nr., 1916, p.356)

Het is moeilijk een duidelijk oordeel over de werking van het maandblad te geven. Er zijn geen oplagecijfers bekend. Wel kan men stellen dat het blad samen met *De Toorts* een rol gespeeld heeft bij het bewustmakingsproces in Nederland, dat de Nederlandse taal en cultuur in gebieden buiten Nederland niet

alleen bestonden, maar met name in Vlaanderen en Zuid-Afrika voor haar bestaan moest strijden en dat daarvan uit Nederland actieve, mogelijk zelfs politieke, steun bij gegeven moest worden.

In 1918 kreeg het maandblad een nieuwe functie als orgaan van de Dietsche Bond. De Dietsche Bond bleef bestaan tot juni 1941, toen ook Nederland te maken kreeg met een Duitse bezetter, die van Dietse idealen even weinig hield als de Duitsers in 1914-1918 gedaan hadden in Vlaanderen.

In zoverre staat *Dietsche Stemmen* in een traditie van een deel van de aanhangers van de Groot-Nederlandse gedachte in Noord en Zuid, die tussen 1914 en 1945 steun en hulp verwachtten uit Duitsland en daarmee een zware hypotheek op de Groot-Nederlandse gedachte hebben gelegd.

Parklaan 30
B-9000 Gent

Prof. Ritzema Boslaan 95
NL-3571 CP Utrecht